

Jak jsme viděli, o důvěře lze uvažovat mnoha různými způsoby a z velkého množství odlišných perspektiv. Shrneme-li nejdůležitější společné prvky výše uvedených definic, můžeme říci, že důvěra je neodlučitelně spojena s nahlídkou sociální reality a zahrnuje tudíž prvek rizika, které vychází z nekontrolovatelnosti jednání druhých a pouze z omezené možnosti jejich jednání předvídat. Důvěra je také považována za aktivní krok, neboť aktem důvěry si vybíráme z možných alternativ jednání a naše rozhodnutí má, ve větší či menší míře, dopad na budoucnost, za kterou tímto neseme odpovědnost.

Někteří autoři (Luhmann, Giddens, Offe, Seligman) vymezují důvěru (*trust*) vůči důvěřivosti (*confidence*). Důvěra je pro ně doménu především mezilidských vztahů a je obecně aktivnější, zatímco důvěřivost je charakterizována spíše jako pasivní a týká se především neosobních vztahů vůči institucím a systémům.

Ukázali jsme, že důvěra je v sociologii zkoumána jako vlastnost jedinců, sociálních vztahů nebo jako vlastnost sociálních systémů. Významným proudem, který pojímá důvěru jako vztah mezi dvěma racionálně jednajícími aktéry sledujícími svůj zájem, je teorie racionální volby. Její kritici ale poukazují na to, že se omezuje pouze na racionální dimenzi důvěry, a nedokáže tak vysvětlit další rozměry důvěry, jako je například rovina emocionální či morální. Polský sociolog Piotr Sztompka k těmto rovinám přidává ještě rovinu kulturní a hovoří o tzv. kultuře důvěry jako o historicky akumulované kolektivní zkušenosti určité komunity či celé společnosti. Tím se řadí k dalším konceptům důvěry jako hodnotného obecného blaha, které se utváří v občanských komunitách a sociálních sítích spolupráce a napomáhá i fungování demokratického systému (Toqueville, Putnam). Systémový pohled na důvěru je přínosný právě tím, že umožňuje zkoumat, jak budování důvěry na makroúrovni přispívá k důvěře na mikroúrovni. Pro naše další zkoumání důvěry, a zejména pak role důvěry v demokratickém systému, bude určující právě tento přístup.

Jak jsme viděli, některé definice důvěry jsou přímo založeny na vymezení důvěry do různých kategorií (důvěra – konfidence, apod.). Toto detailnější rozlišení různých typů důvěry napomáhá k bližšímu pochopení všech jejích podob a možných intenzit. Kategorizaci důvěry se proto budeme věnovat v následující kapitole.

Také další autor, na nějž se Sztompka často odvolává, Niklas Luhmann, se kloní k názoru, že v dnešním světě narůstá oblast neznámého a nejistého na úkor familiárního a ověřeného a že takovéto prostředí vyžaduje vyšší míru důvěry. Otázkou je ale jaké důvěry? Luhmann se totiž domnívá, že nové podmínky nevyžadují ani tak zvýšení osobní důvěry, jako spíše důvěry systémové, která navíc dle Luhmanna spočívá na jakémsi udržování dojmu, že všichni systémem důvěřujeme. Tyto stavební prvky Luhmannovy koncepce jsou jasně v rozporu s přístupem Sztompkovým. Sztompka za prvé považuje osobní a systémovou důvěru za spojitě nádoby a navíc skrze svůj model sociálního uskutečňování kultury důvěry usiluje právě o zmapování faktorů sociální reality ovlivňujících důvěru, normativně hodnotí jejich prospěšnost pro kulturu důvěry ve společnosti, a dokonce se pokouší navrhnout praktická řešení změn stávajících podmínek.

Kromě těchto zmínek se ale Sztompka problému nepropojenosti jednotlivých úrovní důvěry dále nevěnuje a při konstruování modelu sociálního uskutečňování ji nijak neřeší. Oproti Fukuyamovi, který silná rodinná pouta vidí jako do jisté míry nebezpečná pro další šíření důvěry ve společnosti, uvádí ve svém modelu velkou rodinu (*robust family*) jako jeden z faktorů kolektivního kapitálu přispívajícího k šíření důvěry. Přestože se Sztompka na Fukuyamovu koncepci důvěry často odvolává a používá ji pro podepření své vlastní argumentace, je třeba si uvědomit, že zde existují jisté rozpor.

Vzhledem k velkému důrazu na kulturní dimenzi bývá Sztompkovi vytýkáno také přílišný kulturní determinizmus. Jeho cyklické pojetí důvěry sice může k tomuto pochopení svádět, na druhou stranu je třeba zdůraznit, že určitý typ kultury důvěry je pro Sztompku pouze výchozím stavem, který sociální aktéři aktivně přetvářejí. Díky propojení funkcionalistické analýzy s některými prvky konfliktualistické teorie (proces změny systému) se Sztompkovo do určité míry také daří vnést do strukturního funkcionalizmu určitou dynamiku. Po ostatních stránkách se ale jeho analýza důvěry nese zcela v konsenzuálním duchu, kdy je důvěra obecně nahlížena jako pozitivní norma pro fungování systému a kultura důvěry jako jakási „morální hustota“ potřebná pro „normální“ fungování společnosti. Z tohoto pohledu tedy Sztompkův model uskutečňování kultury důvěry může vyznívat nejen čistě konsenzuálně ale až příliš normativně.

důsledně, kontinuálně a všeobecně [Sztompka 1999: 144]. Ale zároveň, a to je druhý paradox demokracie, ne příliš často. Vysvětleme blíže druhý paradox. Občasně uplatňování principů demokracie potvrzuje efektivní funkčnost a důvěryhodnost systému, a důvěra je tím posilována. Naopak časté kontroly a vynucené regulace poukazují na porušování důvěry, a vedou tedy k posílení nedůvěry. Tento mechanismus Sztompka popisuje ve svém konceptu bludného, či zvrhlého kruhu a kruhu ctnostného: jestliže je výchozí kultura nedůvěry posilována ještě více mechanizmy kontroly, dochází k utužení nedůvěry. Je-li naopak kultura důvěry podporována pouze občasnými namátkovými kontrolami, které zvyšují důvěryhodnost subjektů, posiluje se.⁷⁶

V opačném kauzálním vztahu se důvěra stává naopak předpokladem demokracie, neboť fungování některých základních principů demokracie se nemůže obejít bez určité míry důvěry a jisté demokratické praktiky jsou na důvěře přímo založeny. V pluralistickém politickém systému je zapotřebí tolerance, otevřené komunikace a aktivní účasti občanů na veřejném životě. Důvěra je přitom hlavním předpokladem utváření konsenzu a kompromisů, civilizovaných veřejných diskusí, v nichž se protivníci navzájem uznávají, neboť napomáhá překonávat rozdíly a respektovat je, dává větší prostor jak k vyjádření vlastních požadavků, tak i k vyslyšení požadavků druhých. Civilizovanost politických diskusí se ukázala být jedním z výrazných problémů právě postkomunistických zemí. Účastníci diskusí se velmi často nechávají strhnout a od politických argumentů přecházejí k osobním urážkám. Druhá strana pro ně představuje místo diskusního partnera spíše zapřísáhlého nepřítele, kterého je nutno zničit, a to jakýmkoli prostředky.

Sztompkovo teoretické úvahy o existenci vzájemného vztahu mezi důvěrou a demokracií dokládá americká socioložka Pamela Paxton [2002] na empirických datech. Na základě časové řady a me-

76 Optikou druhého paradoxu demokracie je možno nahlížet na diskusi, která proběhla v české společnosti v posledních dvou desetiletích několikrát, a týkala se zavedení protikorupčních opatření formou řízené provokace. Na jedné straně stál argument osvědčenosti a účinnosti této taktiky v boji s korupcí v americké společnosti v 80. letech, na straně druhé námitka, že tato strategie v prostředí české společnosti příliš vyvolává konotace s totalitními praktikami komunistického režimu. Jestliže ve společnosti s vyšší kulturou důvěry může řízená provokace posílit důvěryhodnost institucí, a tak posílit všeobecnou důvěru, v prostředí silné nedůvěry může sice tato taktika zavést řád, který ale bude založený na strachu a podezřívavosti, a důvěra tak bude naopak podlamována. Ukázalo se, že se jedná o vstup na tenký led: je řízená provokace ještě opatřením namátkové kontroly, které může podporovat budování důvěry, nebo jde o Damoklův meč visící nad společností, který pouze umocní atmosféru nedůvěry?

zinárodního srovnání ukazuje, že vztah mezi sociálním kapitálem (členství v dobrovolných organizacích a důvěra) a liberální demokracií není jednosměrný, ale reciproční. Nejenže sociální kapitál demokracii podporuje, ale i demokracie zpětně přispívá k sociálnímu kapitálu [Paxton 2002].

Vztah obecné důvěry mezi lidmi, občanské angažovanosti a demokracického systému se stal poté v devadesátých letech jedním z nejčastěji zkoumaných témat jak na teoretické, tak na empirické rovině. Vzhledem k tomu, že se jedná o obsáhlou problematiku, která bude objektem i našeho empirického zkoumání ve třetí části, budeme se jí dále podrobně věnovat v kapitole 3.

1.3.4. Demokracie postavená na morální komunitě (Fukuyama, Uslaner)

Také Francis Fukuyama [1995], přestože vychází z ekonomických pozic a mohli bychom u něj očekávat spíše racionalistický přístup, se zamýšlí nad důvěrou a demokracií v kontextu vztahu kultury a politiky. Kulturu vymezuje negativně vůči individualistickému racionálnímu jednání, přičemž sám ji pojímá ve smyslu zděděných etických zvyklostí, a to jak nadčasových hodnot, tak i konkrétních sociálních vztahů [Fukuyama 1995: 34]. Fukuyama poznamenává, že to neznamená, že by kultura byla iracionální, je spíše aracionální, tedy její kořeny mohou být racionální, ale v běžném životě už byla přetvořena ve zvyk, který nemusí být nijak racionálně zvažován [ibid.: 36, 38]. Táže se, do jaké míry je politická oblast ovlivněna obecnou kulturou společnosti a do jaké míry může být samotná kultura utvářena a přeměňována skrze politické akty. Jeho základním předpokladem je, že kultura neoznačuje nějakou prapůvodní nepodjavnou sílu, ale že se neustále utváří v průběhu historie [Fukuyama 1995: 211]. Domnívá se, že to, co je započato jako politický akt, se může během doby přeměnit na obecný kulturní znak. Uvádí příklad Francie, kde došlo v průběhu 16. a 17. století k významné centralizaci moci do rukou absolutního panovníka. Centralizace se podle Fukuyamy odrazila i v dalších generacích pod mnohem liberálnějšími politickými systémy v podobě nedostatečné samostatnosti občanské společnosti a všeobecně výrazné závislosti na státní moci. Tím se centralizace stala typickým znakem francouzské kultury, který do dnes brání například spontánnějšímu vývoji v ekonomické oblasti, a nejen tam [ibid.: 39].

Fukuyama sice připouští, že kulturní faktory se mohou v průběhu historie do určité míry proměňovat, ale ke změnám podle něj

[Muller, Seligson 1994: 636]. Jejich model ukazuje, že dlouhodobá zkušenost s demokracií má pozitivní efekt na postoje občanské kultury, zatímco tyto nemají žádný vliv na změnu v míře demokratickosti.⁷⁴ Interpersonální důvěra je sice korelována pozitivně s mírou demokracie a s počtem let trvání demokratického režimu, jak tvrdí Inglehart, ale logika je zde protichůdná, neboť interpersonální důvěra je důsledkem, ne příčinou demokracie. Podle Mullera a Seligsona se tedy společnosti s vyšší mírou interpersonální důvěry nedemokratizují, ale spíše jde o to, že v zemích s dlouhodobou demokratickou zkušeností nacházíme vyšší míru interpersonální důvěry [Muller, Seligson 1994: 647]. To lze považovat za logické, neboť demokratický systém je založen na principu kooperativního a mírového vyjednávání mezi zúčastněnými skupinami, což může podporovat vyšší míru důvěry mezi občany.

Vede tedy demokratické prostředí k vyšší důvěře ve společnosti nebo naopak ovzduší vzájemné důvěry nahravá fungování demokracie? Jak toto dilema vyřešit? Na obou názorech pravděpodobně něco pravdy je. Uvážíme-li přitom, že jednotlivé země se kulturně a historicky liší v procesu utváření demokracie, a to i v rámci Evropy, je možné, že neexistuje pouze jeden model vztahu demokracie, důvěry a občanské společnosti, ale že „pravd je více“. Možným řešením je také říci, že důvěra a demokracie se prostě ovlivňují navzájem, jak to popisuje například cyklická teorie Piotra Sztompky.

1.3.3. Vzájemné ovlivňování důvěry a demokracie (Sztompka)

I polský sociolog Piotr Sztompka [1999] ve svých úvahách o vztahu důvěry a demokratického systému vychází z chápání politického systému jako systému zakotveného v kultuře, potažmo v kultuře důvěry. Tato skutečnost se podle něj projevuje dvěma způsoby: důvěra je předpokladem politického řádu a zároveň je produktem politického řádu určitého typu. Sztompka slučuje dva protichůdné názory na směr vlivu mezi důvěrou a demokracií do jedné teorie. Zkoumá přitom důvěru v podmínkách demokracie i autokracie. Shledává, že demokracie důvěru plodí a zároveň ji potřebuje jako předpoklad pro své fungování, zatímco autokracie se snaží důvěru institucionálně omezovat tím, že nahrazuje její funkce formálním požadavkem poslušnosti, omezením svobody a kontrolou. V důsledku toho institucionalizuje

74 Tím model potvrzuje tzv. Barryho hypotézu [1978], že „postoje občanské kultury jsou primárně důsledkem demokracie spíše než její příčinou“ [Muller, Seligson 1994: 64].

zace důvěry paradoxně ústí v posílení kultury nedůvěry, a z toho lze vyvodit, že autokracie pro své fungování vysokou míru kultury důvěry nepotřebuje a ani ji neprodukuje.⁷⁵

Vztah důvěry a demokratického systému je dle Sztompky vztahem cyklickým. Na jedné straně demokracie plodí a podporuje kulturu důvěry a to tím, že klade velký důraz na vykazatelnost a hlídá zneužití moci. K tomu se připojuje důraz na závaznou a stabilní ústavu, která vytváří prostředí apriorních závazků. Z těchto dvou skutečností vyvozuje Sztompka první paradox demokracie: „Důraz na vykazatelnost a apriorní závazek znamená, že důvěra v demokratickém systému vychází z institucionalizace nedůvěry v základních principech systému... Tedy že čím více bude nedůvěra institucionalizována, tím více bude spontánní důvěra“ [Sztompka 1999: 140]. Mezi principy institucionalizace nedůvěry patří také princip legitimizace, neboť uplatňování moci musí být ospravedlněno a občané mají možnost zpochybnit existenci mocenských struktur a autorit. Důležitým principem jsou periodické volby a volení postů na určitá období, které poukazují na nedůvěru v ochotu vládnoucích předat moc dobrovolně. Klíčové je, jak jsme již dříve poukázali, rozdělení moci, které skrývá obavu z monopolizace určité oblasti jedním subjektem. S tím souvisí oddělení moci zákonodárné, výkonné a soudní, jakož i princip ústavnosti, právo řádného procesu a možnost právního přezkoumání umožňujícího odvolání a zpochybnění rozsudku. Princip občanských práv vyjadřuje „nedůvěru ve spontánní snahu autorit zajistit potřeby a zájmy občanů“ [ibid: 142]. Princip vynucení práva ukazuje druhou stranu mince, tedy nedůvěru ve spontánní dodržování zákonů občany. Podmínkou pro vytvoření příhodného prostředí pro důvěru je také princip otevřené komunikace (veřejná debata, existence nezávislých médií), která má poskytovat obranu proti dogmatizmu, indoktrinaci a cenzuře. Jako poslední, ale neméně důležitý zmiňuje Sztompka princip komunální politiky, která má zabránit centralizaci, tedy odebrání pravomocí nižším úrovním.

Výše jmenované základní principy demokracie, které se vztahují především ke strukturálním a kontextuálním podmínkám kultury důvěry, musí být v demokratickém systému přítomny, ale pro to, aby skutečně budovaly kulturu důvěry, je dle Sztompky třeba, aby splňovaly dvě následující podmínky: principy musí být uplatňovány

75 Nelze mluvit zcela o nepřítomnosti důvěry, neboť bez ní nemůže fungovat žádná společnost. Např. Ivo Možný formuluje hypotézu, že jednou z příčin zhroutení komunistického režimu v České republice byl obrovský deficit důvěry, který nestačil ani k fungování totalitního režimu [Možný 1991, 1999a].

cenu uvažovat o důvěře na jednotlivých úrovních demokratického systému ani o jejich vzájemných souvislostech, neboť kromě osobních vztahů se o princip důvěry v pravém slova smyslu nejedná.

1.5. Srovnání a kritika racionalistického a kulturalistického proudu

1.5.1. Racionalistický versus kulturalistický proud

Srovnání mezi kulturalisty a racionalisty v chápání role důvěry v demokracii začneme u samotného pojetí důvěry. Kulturalistický proud chápe důvěru spolu s důvěryhodností jako ctnosti, morální standardy, které mají spíše logiku daru než prospěchu. Dle této koncepce jsou jedinci motivováni k důvěře prakticky bez uvažování o její výhodnosti, neboť důvěryhodnost se utváří skrze to, že s druhým jednáme, jakoby byl důvěryhodný. Důvěra vyvěrá z určité širší komunitní kultury a je sociálně ceněna jako symbol sociálně-emocionální provázanosti. Racionalistický proud uvažování o důvěře naopak předpokládá, že lidé jednájí čistě racionálně a i důvěřování spadá mezi jednání sledující pouze vlastní zájem.

Přestože se dva výše uvedené proudy liší v pohledu na motivace lidského chování, shodují se v tom, že důsledky důvěřování mohou být pozitivní i negativní. I vzhledem k tomu, že se různí v názoru na potřebnost důvěry pro demokratický režim, a racionalisté, oproti někdy velmi pozitivním kulturalistům, mnohem častěji zmiňují také nedůvěru, zásadní otázkou ve vztahu demokracie a důvěry je pro oba proudy nastavení institucionálních podmínek tak, aby měla společnost prospěch z pozitivních účinků důvěry a vyhnula se těm negativním.

Typ racionální i „komunitní“ důvěry se přitom nemusí vylučovat, spíše se zdá, že každý z nich se uplatňuje na jiné úrovni systému. Komunitní důvěra převažuje v osobních vztazích, zatímco racionální důvěra v neosobních vztazích a v situacích, kdy může být komunitní důvěra zneužita [Braithwaite, Levi 1998: 380]. Dobře nastavený institucionální rámec demokratického systému by měl umět vytvořit podmínky pro koexistenci obou typů důvěry a uvést v soulad zdánlivě protichůdné cíle.⁷⁹

79 Podle Valerie Braithwaite a Margaret Levi může ke koexistenci důvěr přispět např. i vytvoření regulativní infrastruktury, která dokáže identifikovat a zvládat rizika zneužití důvěry [Braithwaite, Levi 1998: 380].

1.5.2. Kritika: oba přístupy vedou ke zkoumání specifičnosti politické kultury

Jak ke kulturalistickému, tak racionalistickému přístupu definování konsolidované demokracie se staví kriticky americký politolog Stephen E. Hanson [2001]. Kulturalistický přístup, vycházející zejména z modernizačních teorií Parsonse [1951], Almonda a Verby [1963] či Ecksteina [1988], pojmá reprezentativní demokracii jako produkt transformace tradičních společností – založených na komunální identitě, askriptivním statusu, partikularismu a osobních vazbách –, ve společnosti moderní – založené na individualismu, získaném statusu, univerzalismu a neosobních vazbách. Dle těchto teorií mohou demokratické instituce fungovat pouze ve společnostech, které prošly do dostatečné míry procesy industrializace, urbanizace, vzdělávání a byly případně ovlivněny protestantizmem. Příkladem může být Lipsetova teorie o korelaci mezi ekonomickým vývojem a demokratičností či Inglehartova teorie o větší spokojenosti s vládou v zemích s protestantskou tradicí. Všechny tyto teorie vycházejí podle Hansona z Parsonsova pojetí společnosti jako systému, který dosahuje rovnováhy pouze za podmínek, že kulturní systém a systém osobnosti jsou v souladu se sociálním systémem. Hanson [2001] upozorňuje například na rozporuplnou analýzu v případě Ruska, u něhož teoretici modernizace poukazovali nejdříve na modernizační procesy jako na příslib demokracie, přičemž dnes poukazují na jeho tradiční kulturu autoritářství jako na zásadní překážku demokratické konsolidace.

Teorie racionální volby se zdá na první pohled k možnosti konsolidace demokracie v různých kulturních prostředích vstřícnější. Každý jednotlivec, bez ohledu na své kulturní pozadí, je chápán jako racionálně jednající aktér sledující vlastní zájem. Pokud instituce, které představují formální či neformální „pravidla hry“ dané společností, odměňují demokratické chování (vytváření politických stran, volební účast, dodržování zákona) a trestají nedemokratické chování, pak si systém uchováva stabilitu.

Jestliže modernizační teorie zdůrazňuje sociální normy individualismu a univerzalismu, teorie racionální volby zkoumá zejména vzorce kooperace mezi individui s vysokou mírou důvěry, mírou začlenění v komunitě či příklonu k patriotizmu. Zdá se tedy, že v důsledku vede teorie racionální volby paradoxně ke stejnému závěru jako modernizační teorie – ke zkoumání specifičnosti politické kultury.

Hanson tvrdí, že základním problémem je staticčnost obou přístupů. Modernizační teorie tvrdí, že konsolidace je dosaženo pouze při vysoké míře shody mezi kulturními vzorci a politickými vzorci.

Pro teoretiky racionální volby je klíčové, zda se dostatečný počet sociálních aktérů vzdá možnosti získání výhod mimo povolený systém pravidel a spolupracuje s demokratickými institucemi. Výsledkem je jakýsi obraz ideálu západních demokracií, který se dle Hansona jeví jako nepoužitelný pro analýzu situace v nových demokraciích [Hanson 2001: 138].

1.6. Různé kontexty uvažování o důvěře a demokracii – přehled autorů

Jestliže jsme výše uvedli dva hlavní proudy uvažování o důvěře a demokracii, neznamená to samozřejmě, že by bylo možno všechny autory vměstnat do této typologie, ani že by tato typologie byla jedinou možnou.

Nabízí se například dělení klíčových myslitelů zabývajících se teorií důvěry v kontextu utváření a upevnování demokracie do čtyř skupin, a to na základě specifického zaměření jejich zkoumání [Marková 2004].⁸⁰ První skupinu tvoří autoři, kteří uvažují o důvěře především v souvislosti se stoupajícím individualizmem a rozpadem komunit. Do této skupiny můžeme zařadit například Uslanera [1999], který se zabývá erózí důvěry v lidi obecně, Hardina [1999], zaměřujícího se na důvěru či spíše nedůvěru ve vládu, Etzioniho [1991], který se soustřeďuje na úpadek komunitního života, či Patersona [1999], zkoumajícího důvěru v politické instituce.

Druhá skupina uvažuje o důvěře v kontextu rovnováhy práv a povinností nutných pro fungování občanské společnosti, a řadit k ní lze například Donohua [1990], hovořícího o tzv. „právní mánii“, či také Etzioniho.

Třetí skupina se zaměřuje zejména na typ sociální důvěry a na občanskou participaci jako nezbytné podmínky pro fungování demokracie. Sem se řadí například Almond a Verba [1963], Putnam [1993, 2000] a Inglehart [1999].

Čtvrtá skupina autorů poukazuje na fakt, že demokracie je kromě důvěry založena také na nedůvěře, a to jak explicitní, tak institucionalizované formou kontrolních mechanismů [Warren 1999; Dunn 1988; Hardin 1999; Sztompka 1999].

Tuto kategorizaci je třeba brát s určitou rezervou, jak vzhledem k tomu, že většina autorů spadá do více skupin, a jsou tedy zařazeni

80 Přehled Markové je rozšířen o některé autory, jejichž teoriím se v této kapitole věnujeme.

pouze podle hlavního zaměření jejich teorií, tak i proto, že mnozí autoři se vymykají jednoznačně vymezeným tématům či myšlenkovým proudům a jsou tedy těžko zařaditelní.

1.7. Primární, sekundární a abstraktní demokracie (Newton)

Netradiční a prakticky shrnující úvahu o různých typech důvěry a jejich odlišných úlohách v demokratickém systému nabízí britský sociolog Kenneth Newton. Tři druhy sociálního kapitálu, které jsme podrobněji popsali v kapitole o sociálním kapitálu, podle něj vytvářejí základ pro tři typy demokracie [Newton 1999a: 20–21]. Typ primární demokracie je založen na silných vztazích důvěry, vztazích tváří v tvář a na systému přímých sankcí. Nemůže existovat na národní úrovni, ale pouze na úrovni lokální. Sekundární demokracie spočívá podle Newtona principiálně na zastupitelství a na dělbě ekonomické a politické moci, a proto předpokládá zejména důvěru mezi specializovanými elitami a ne-elitami. Zde fungují neintenzivní slabé vztahy neosobní důvěry zprostředkované přes síť institucí a organizací. Abstraktní demokracie je pak založena na abstraktních pojmech vzájemnosti a univerzalizmu a na abstraktní důvěře, která přesahuje jak důvěru osobní, tak neosobní. Přestože má abstraktní důvěra dle Newtona kořeny již v primární socializaci v rodině a úzké komunitě a dále se utváří skrze společenské instituce a neformální sdružení prostřednictvím procesu vzdělávání a skrze masová média, její výsledný rádius je mnohem širší, neboť zahrnuje například i důvěru mezi občany různých zemí.

Dnešní postindustriální či postmoderní společnost je podle Newtona charakterizována všemi třemi typy demokracie. Přestože mnoho teoretiků tvrdí, že vzhledem k vzrůstající atomizaci, individualizaci a důrazu na svobodu má dnešní společnost nedostatek důvěry a bratrskosti, Newton se domnívá, že problém je třeba nahlížet jinak. Považuje za důležité rozlišovat mezi výše uvedenými typy, neboť je podle něj „přírodnosť odlišit krizi od změny: proměnu sekundární demokracie v abstraktní, proměnu neosobní důvěry v abstraktní důvěru a transformaci formálních typů dobrovolných organizací k více neformálním typům sdružování“ [Newton 1999a: 21].

Newtonova analýza demokracie na třech odlišných úrovních, jímž odpovídají tři rozdílné typy důvěry, vede k širšímu pohledu na vztah důvěry a demokracie. Poukazuje na to, že výše zmíněné diskuse o tom, který typ důvěry je pro demokratický systém nejdů-

ležitější, ztrácí smysl, jestliže si uvědomíme, že se jednotlivé typy důvěry nemusí vylučovat, ale naopak se mohou doplňovat tím, že se každý z nich uplatňuje na jiné úrovni systému. Ke koexistenci jednotlivých typů důvěry je ale zapotřebí, jak jsme již dříve zmínili, dobré nastavení institucionálního rámce demokratického systému. Jak ukážeme v následující podkapitole, právě odpovídající nastavení institucionálního rámce představovalo v procesu demokratizace postkomunistických zemí jeden z klíčových problémů.

1.8. Demokracie v postkomunistických zemích

Uvedené teoretické konceptualizace důvěry a demokracie jsou často považovány za univerzálně použitelné při analýze jakékoli společnosti. Empirické výzkumy fungování demokracie v postkomunistických zemích střední a východní Evropy ale ukazují, že o demokracii nelze uvažovat bez znalosti specifického kontextu, v kterém se utváří. Považujeme proto za důležité u každého probíraného tématu maximálně zohlednit jeho specifika v transformujících se společnostech.

1.8.1. Demokratizace pozpátku (Rose a Shin)

O procesu demokratizace v postkomunistických zemích střední a východní Evropy lze dle britského sociologa Richarda Rose a amerického politologa Chulla Shina hovořit jako o „demokratizaci pozpátku“ [Rose, Shin 2001]. Autoři tím poukazují na fakt, že oproti předchozím vlnám demokratizace došlo ve třetí vlně⁸¹ nejprve k zavedení svobodných voleb a teprve poté se přistoupilo k dobudování moderního státu.

V první vlně (např. Anglie, Amerika) a druhé vlně (např. Německo, Španělsko, Itálie) se podle Rose a Shina demokratizace ubírala jinou cestou a zavedení rovného všeobecného volebního práva bylo až na jejím konci. Zavedení voleb předcházely postupně tři dílčí změny, které zajišťovaly podmínky pro fungování moderního státu. Tyto procesy popsal už Max Weber [(1925) 1968]. Místo absolutní libovůle vládec postupně začaly jednání lidí regulovat zákony, platné pro všechny členy společnosti včetně vládců, a zároveň docházelo k zakládání struktur, které dohlížely na jejich dodržování. Vedle hierarchicky uspořádané státní moci, kde se každý zodpovídal svému

pánu, se lidé počali sdružovat do různých uskupení, která byla na státní moci do značné míry nezávislá. Mezi tyto spolky patřily jednak politické strany, ale například i nejrůznější kulturní sdružení apod., jakýsi základ občanské společnosti. Poslední oblastí změn bylo zavádění systému umozňujícího vzájemnou kontrolu jednotlivých složek státní moci. Teprve na určitém stupni vývoje zmíněných tří oblastí přišla myšlenka, že by představitelé státu mohli být voleni, a trvalo ještě dlouho, než se rozšířila až k předstávě, že právo volit by měli mít všichni lidé a že jejich hlasy mají stejnou váhu.

V mnoha zemích, které se snaží zavést demokracii v posledních zhruba dvaceti letech, naopak podle Rose a Shina dochází k tomu, že prvním krokem je uspořádání voleb, které jsou deklarovány jako svobodné, čemuž nelze často dostát, vzhledem k tomu, že v dané zemi ještě není zaveden právní řád, nefunguje občanská společnost a ani odpovědnost vůči občanům. Moc svěřená někomu ve volbách se tak může stát prakticky nekontrolovatelnou a je také jednodušší zkorumpovatelná. Zejména v postkomunistických zemích naráží demokracie na další problém, totiž na nefungování institucí občanské společnosti. Totalitní režim prostřednictvím povinné účasti a politizace zájmových sdružení přiměl občany stahovat se do ústraní, do kruhu své rodiny a nejbližších přátel. Ve společnosti zakořenil pocit, že si nikdo nemůže být nikým jistý, nemá cenu se tedy na druhé moc spoléhat, důvěřovat jim, a proto s nimi ani spolupracovat. Místo prvotního aktu důvěry tak panuje v mezilidských vztazích spíše nedůvěra a obezřetnost. V zemích, kde nefungují instituce občanské společnosti a kde je navíc nejasná dělba moci mezi složkami státního aparátu, mají lidé stále pocit, že na dění ve své zemi nemají velký vliv, že vládnutí se stále odehrává „tam někde nahoře“. Poněkud tautologicky by se dalo říci, že tam, kde je demokracie založená pouze na volbách, vidí lidé možnost ovlivnit dění v zemi právě jen prostřednictvím nich.

Tento pohled se jistě nesnaží znehodnotit význam voleb pro demokracii, ale poukazuje na to, že volby nejsou všezahrnujícím prostředkem ustavení demokracie a že k její konsolidaci je zapotřebí také fungování právního státu, občanské společnosti a odpovědnosti vlády vůči občanům [Rose, Shin 2001: 332; podobně Linz, Stepan 1996; Zakaria 2004].

1.8.2. Institucionální xerox nestačí (Fukuyama)

Přestože postkomunistické země přejaly západní modely demokratického politického systému a tržního hospodářství vcelku rychle, je

81 Označením „třetí vlna“ se autoři odkazují ke knize Samuela Huntingtona *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* [1991].

dle Francise Fukuyamy třeba si uvědomit, že jejich identita se tímto změnila jen povrchně. Postkomunistické společnosti si stále nesou množství zlovyků, které do nich komunistická ideologie zanesla a které velmi zpomalují další upevňování demokracie a tržní ekonomiky. Patří mezi ně například přílišná závislost na státu vedoucí k absenci podnikatelského ducha, nevěle ke kompromisu či odpor k dobrovolné spolupráci v různých uskupeních, například v politických stranách [Fukuyama 1995: 340]. Kromě výrazné destrukce občanské společnosti a odnaučení se samostatnosti a odpovědnosti došlo dle Fukuyamy také ke ztrátě vzájemné důvěry. To vše jsou podmínky, jak jsme dříve ukázali, které mohou být nepříznivé pro rozvoj demokracie i ekonomickou prosperitu. Minulost řadí postkomunistické země jednoznačně mezi země s nízkou hladinou vzájemné důvěry, což potvrzují i data z mezinárodních průzkumů.⁸² Fukuyama poznamenává, že „sociální kapitál může být zásahy vlády velmi jednoduše rozbit, ale mnohem složitější je ho znovu vystavět“ [ibid.: 362]. Což ale prakticky není ani v moci vlády samotné.

Výše uvedené argumenty lze shrnout následovně: ke skutečnému vybudování demokracie nestačí pouhý „institucionální xerox“,⁸³ tedy jednoduché vytržení a přenesení demokratických institucí ze západu na východ. Instituce je třeba zasadit do odpovídajících podmínek vzájemné důvěry a demokratických hodnot, jejichž vybudování může trvat celé generace. Český ekonom Lubomír Mlčoch poukazuje na to, že pouhý xerox institucí může mít i rozporuplné výsledky, často protichůdné původnímu záměru, a to v případě, kdy je opomíjen princip tzv. „path dependency“, tedy závislosti institucionálního prostředí na historickém vývoji [Mlčoch 1996: 98–99]. Shodně komentuje situaci v postkomunistických zemích na počátku 90. let také maďarský sociolog Elemér Hankiss: „Nová politická třída, jakož i celá společnost, se bude muset naučit jak vystavět a řídit demokratický systém. Bude to nová zkušenost a proces dlouhodobého učení. Lidé si budou muset uvědomit, že boj za svobodnou a prosperující společnost je mnohem těžší a složitější, než jak si ho představovali“ [Hankiss 1990: 7]. Filozofičtější řečeno, myšlení bude třeba posunout od „ironické svobody“, svobody od něčeho, k „opravdové svobodě“, svobodě k něčemu [Rose 1992: 376].

82 Např. v kontinuačním výzkumu World Values Survey a European Values Survey se míra důvěry v druhé lodi pohybuje u všech postkomunistických zemí pod evropským průměrem.

83 „Okopírování institucí“ znamená použití jedné a téže soustavy pravidel, např. legislativního rámce či pravidel ekonomické soutěže, jedné země, kde se pravidla osvědčila, v druhé zemi, kde s nimi zatím nejsou zkušenosti.

Naše uvážování o vztahu důvěry a demokracie uzavřeme spíše úvahou než rigorózně vystavěnou teorií britského sociologa Anthonyho Giddense.

1.9. Giddensova aktivní důvěra a proces demokratizace

Giddensovy úvahy o demokracii jsou spojeny s termínem tzv. aktivní důvěry. V tradiční společnosti docházelo podle Giddense v komunitě a mezi příbuznými k přirozenému vytváření osobní důvěry. V důsledku rozpadu tradiční pospolitosti, kde bylo prostředí důvěry umocněno pevnými normativními a hodnotovými kodexy, se osobní důvěra ocitá v jakémsi vzduchoprázdnu, bez opory. Vzhledem tomu, že už víceméně přirozeně nevyvěrá ze společenského prostředí, je třeba ji dle Giddense aktivně budovat. V širším kontextu hovoří Giddens o aktivní důvěře v rámci institucí. Důvěra zde závisí na „institucionálním otevření“, které musí být založené na autonomii, odpovědnosti a schopnosti rozhodování instituce. „Aktivní důvěra se vytváří, jestliže jsou instituce reflexivní a expertní návrhy jsou otevřeny kritice a soutěžení. Díky takovému kritické aktivitě laického publika přestává být důvěra v expertní systémy pasivní, ale stává se aktivní“ [Beck, Giddens, Lash 1994: 201]. Výše zmínované charakteristiky jsou, nebo by měly být, platné také pro demokratické instituce.

Giddens poukazuje na současný jev nárůstu demokratických zřízení na celém světě a ptá se po jeho původu. Nabízí dvě teorie rozšíření demokratických institucí, z nichž první nazývá teorií „křehké květiny“ [Beck, Giddens, Lash 1994: 191]. Podle ní je demokracie křehkou květinou, která vyžaduje nejen pravidelné zalévání, ale také bohatou půdu, neboť musí být vyživována po delší dobu skrze dlouhodobý rozvoj občanské kultury. Problémem států s autoritářskou minulostí je právě otázka živné půdy. Vůči této teorii vznáší Giddens historické námitky a poukazuje například na vývoj demokracie v zemích, jako byly poválečné Německo či Japonsko, kde přes silnou autoritářskou minulost došlo k rychlému zakořenění demokratických principů. Dlouhodobý vývoj zde byl podle Giddense do jisté míry nahrazen ostrým rozchodem s minulostí, který napomohl rychlému ustavení demokratických principů. Druhou námitku směřuje k výchozovropským zemím, kde k prosazení demokracie nedošlo pouze v důsledku zhroutení režimu zevnitř, ale podílely se na něm velmi silně vlivy vývoje celého okolního světa. Jako poslední námitku uvádí Giddens reálně existující podmínky demokracie v dnešním světě,